

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ

Михайло ЧОРНОПИСКИЙ

ТОПОНІМІЧНА ФОЛЬКЛОРНА ПРОЗА: СПЕЦИФІКА І ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Фольклористика, як і будь-яка інша галузь науки, має справу з такими об'єктами дослідження, які перебувають на стику суміжних галузей людських знань – історії, етнографії, літературознавства, мовознавства й навіть... медицини (етномедицина) чи ботаніки (етноботаніка). І це природно, бо фольклор, усна народна словесність – це найуніверсальніший вияв усього розмаїття етнокультури. Звернемо увагу на одну з таких перехідних граней між фольклористикою і лінгвістикою, де ці галузі філології наближаються одна до одної, але на сьогодні, як ми вважаємо, у спільному об'єкті їх дослідження залишається маловивчений і найглибинніший пласт української прадавньої етнокультури – пласт дуже руйнований обставинами життя ХХ ст.

У складному і малодослідженому суцвітті жанрів фольклорної прози поширеними є оповідки, зміст яких прив'язаний до назв географічних об'єктів різного характеру. Від різноманітності цих об'єктів залежить і розмаїття різних категорій топонімів: назви річок, водойм, озер відносять до *гідронімів*; горби, яри, долини, балки, тобто характерні особливості рельєфу іменують *оронімами*, а населені пункти (міста, села, селища, хутори, присілки) – *ойконімами*.

Категорії топонімів розрізняють і за величиною та важливістю географічних об'єктів. Макротопоніми – це назви збірних об'єктів. Встановлені вони, скорше, не населенням, що проживає на цій території, а науковою таксономією у працях географів, на географічних, топографічних та адміністративних мапах тощо. Такими макротопонімами є, наприклад, Волино-Подільська височина, Донецький кряж, Східно-Європейська рівнина. Найчисленнішу групу топонімів, широко відому населенню і номенклатурно фіксовану в офіційних реєстрах, документах, на географічних і адміністративних мапах, становлять гідроніми, ороніми та ойконіми, і їх об'єднують у категорії *мезотопонімів*. Назви найменших географічних об'єктів, які фіксуються переважно у пам'яті населення і дуже рідко трапляються в офіційних документах, є *мікротопоніми*. Це назви кутків у населених пунктах, традиційні народні назви вулиць, місцин в околицях сіл і селищ – угідь, урочищ, балок, ярів, лугів, бродів, перевозів, горбів, джерел, струмків, маленьких хуторів, присілків та ін. Зауважимо, що це найпотужніший, найбагатший пласт топонімів, однак найменш захищений від забуття і втрат та найменш досліджений, – образно кажучи, майже цілком замулена байдужістю ділянка історії і культури українського народу. Отож однією з невідкладних наукових проблем сьогодення, до вивчення якої повинне приступити українознавство, зокрема українська лінгвістика (ономастика, діалектологія) та фольклористика, є необхідність дослідження мікротопоніміки. На цю проблему

хочемо звернути увагу українців і проілюструвати підстави нашої тривоги (через байдужість до неї) конкретними прикладами.

Відомо, що топоніміка як галузь знань – це синтез багатьох наук. Вона не може обійтися принаймні без трьох суміжних наук – мовознавства, історії та географії. Мовознавці створюють різного профілю словники топонімів [1], досліджують топоніми певних регіонів у різних лінгвістичних аспектах [2]. Своє бачення топонімів мають історики [3]. Але топоніміка охоплює й інші галузі наук. Як справедливо зауважує білоруський автор вузівського підручника В. Жукевич, "сучасний розвиток наук дає нам все нові підтвердження того, що кастова замкненість тої чи тої науки не може сприяти вирішенню проблем, які стоять перед нею" [4, с. 66]. Лінгвістика, історія, географія – це тільки домінуючі галузі наук, чий аналітичний "інструментарій" використовує топоніміка. Проте в багатьох випадках вона мусить його позичати і в інших науках, здавалося б, навіть віддалених, бо без них семантику топонімів важко розкрити. Наприклад, географія пояснює значення топонімів не тільки загальногеографічного, ландшафтного характеру (степ, пустеля), оронімічного (перевал, ущелина, підгір'я), геоботанічного (ліс, пуша, бір), а й промислово-господарського, транспортного характеру (гута, рудня, папірня, кар'єр, перевіз, канал). Топонімічний ландшафт краю, регіону є важливим об'єктом вивчення не тільки загальної історії, а й спеціальних історичних дисциплін – археології, етнографії.

Оскільки всі назви на землі є відбитками народної свідомості різних епох, витвором часто образного осмислення тих чи тих прикметних ознак історико-географічних об'єктів, оскільки з цим осмисленням пов'язані певні естетичні уподобання далеких предків, які ще й переказані через багато поколінь у словесних творах, фольклористика не може залишати поза увагою цей топонімічний фонд народної словесності, а топоніміка, з свого боку, мусить нерідко зважати на висновки фольклористів. Однак умови тяжкої іноземної окупації, цілеспрямованого національно-культурного етноциду не дали змоги українським ученим у ХХ ст. належно розгорнути розпочаті студії у цій ділянці [5], і фольклористи повинні тепер надолужувати втрачене. На сьогодні вже багато дечого зроблено у цьому напрямі українськими лінгвістами, але вони не змогли розгорнути дослідження національного топонімічного фонду в таких масштабах, як досягнули мовознавці у Польщі, Чехії чи інших європейських країнах (сумна одісея українського діалектологічного атласу – яскравий приклад того "старшобратнього" удушення!). До того ж головним об'єктом досліджень лінгвістів є все ж таки документально фіксовані топоніми (ойконіми, гідроніми), які належать до категорії мезотопонімів.

Тлумачення топонімів лінгвістами обмежуються переважно рамками морфології та етимології і нерідко потребують допомоги з боку фольклористики та етнографії. Наприклад, на Волині в Локачинському районі з прадавніх часів існують села-сусіди Конюхи, Свинюхи і Коритниця. Вони розташовані на річці Свинарка (басейн р. Луга – правої притоки Західного Бугу). У поясненні таких ойконімів лінгвісти обмежуються вказівкою на те, що їх основою є апелятив характерної форми, що в них словотворчим формантом є поєднання відповідних афіксів тощо. Звичайно, такий коментар буде однобокий, неповний. Його суттєво може доповнити фольклорист та етнограф, для яких генезис цих топонімів цілком прозорий: вони є продуктом дуже давньої традиції взаємного передражнювання сусідніх родово-общинних громад, яке збереглося у взаєминах між жителями українських сіл ще й до нинішнього часу (це особливо виявляється між молодими пастухами на суміжних громадських пасовищах, на забавах молоді і навіть у весільних церемоніях, коли подружжя складається з представників цих громад). Цілком імовірно, що фольклорист від мешканців згада-

них сіл зможе почути дотепні гумористичні оповідки на топонімічну тему, особливо тепер, бо зі створенням колгоспів та їх укрупненням Свинюхи, ставши центром сільради і колгоспної садиби, компартійними культуртрегерами і їх місцевими прислужниками були перейменовані на трафаретне "Привітне". Курйоз у тому, що новоявлені "хрестителі" тим "Привітним" зруйнували осмислений щедрими на гумор гострословами-пращурами "паритет" дражливо-комічної взаємонамінації сусідів і скривдили жителів Коритниці та Конюхів.

На рівні мезотопонімічному прикладів таких курйозів, такого руйнування історичного топонімічного середовища безліч по Україні. Що ж до рівня мікротопонімічного, то горезвісна колективізація тут принесла просто-таки цілковите спустошення. Ось один тільки приклад. Невелике покутське село Вільхівці, нині Городенківського району Івано-Франківської області, має давню свою історію. Перша документальна згадка про нього належить до 1447 р. У часи турецько-татарських набігів у XVI-XVII ст. воно повністю ховалося у Лузі – у глибокій каньйоноподібній долині з крутосхилими обочама, що разом з річкою Потік між ними становить одне з відгалужень унікального на всю Європу Дністровського каньйону. Століттями тулилися одна біля одної селянські садиби у цьому обмеженому природою просторі. Потік ділив село на дві половини – "*ця гора*" і "*та гора*". На південній половині одна вулиця понад Потік мала назву "*Осередок*".

Селяни дуже цінили орну землю і нові садиби закладали на неужитку у тому ж Лузі, вибиратись на поле ніхто не прагнув, хоч сільська громада могла собі таке дозволити, бо порівняно з сусідніми мала більше поля для ріллі. Всі угіддя та урочища громади мали свої назви: *Волошка**, *Хмарна Рудка*, *Попове Болото*, *Жидівське Болото*, *Печірки*, *Жилівка*, *Гертаня*, *Мушитир*, *Кривцева*, *Романівка*, *Іванів Клин*, *Хурмусюків Клин*, *Високий Горб*, *Біла*, *Дорошівка*, *Лозівки*, *Липки*, *Глибока*, *Сіножати*, *Ставище*, *Надставдми*, *Влога*, *Колоннище*, *Черезгорб*, *Натальщина*, *Потідня*, *Запотідня*, *Вікнина*, *Могіла*, *Барабашеві Валц*. Кожна назва мала свою історію, відображала прикметні ознаки угіддя чи урочища. Багатий мікротопонімічний ландшафт села був оповитий цікавими народними оповідками. Ніким не фіксовані, вони забувалися з часом, але найприкметніші, пов'язані з історією краю, людська пам'ять не втрачала, і вони, до речі, цілком реалістичні.

До XX ст. Вільхівці цілком ховалися у глибокому Лузі, так що навіть з найближчих горбів за кілометр–два села не було видно. Там, у Лузі, був його центр. Ще й тепер старожили показуть там покритий мохом кам'яний хрест, де за переказами стояв престол першої церкви, мабуть, першої з часів прийняття християнства. Саме з народних оповідок діти ще в дошкільному віці дізнавалися про минуле свого краю. Уже самі його назви збуджували в них цікавість. Буваючи з батьками у полі чи випасаючи худобу на "Могилі" – на найвищому пагорбі за селом, на якому ще був помітний залишок штучного насипу, діти запитували батьків: "Чия то могила? Хто там похований? Чому не на цвинтарі, а серед поля?" І їм пояснювали, що то не поховання, що на тій могилі в часи нападів турків і татар стояла висока сторожова вежа з бочкою, заповненою смолою, що така ж вежа стояла і на Рашковецькому Горбі (найвище місце в околиці за 9 км у південно-східному напрямі, де пролягав проторований ординцями шлях), що запалена на вежах смола була сигналом готуватися до оборони від нападників. Луг служив природною фортецею для села: його круті обочі важко здолати навіть пішій людині, а для вершника вони зовсім неприступні. Тому

* З технічних причин наголос позначаємо підкресленням.

Барабашеві Вали на узвозі до Лугу були своєрідною захисною брамою тої природної фортеці, в якій оборонялося село від чужинців-грабіжників.

Людська пам'ять добре берегла і топонімічні оповідки про незвичайні природні об'єкти. Старезні височенні верби Хмарної Рудки за селом у балці постійно приймали на себе удари усіх громовиць важких грозових хмар, що ніби виповзали з Дністровського каньйону саме тою долиною. Не менше розбурхувала людську уяву Вікни-на – оточена густими лозами низовинна місцина, в якій б'ють потужні джерела, та такі потужні, що їх води можуть крутити млинове колесо. Моторошно ставало, коли оповідали, що те бездонне джерело колись безслідно поглинуло пана, паню і коні з бричкою, які, сполошившись під час водопою, вскочили туди.

Насильницька колективізація за вказівкою Москви за декілька десятиліть спустошила фізично і морально все етнокультурне середовище села так, як це не могла спустошити свого часу ні татаро-монгольська, ні турецько-татарська орда. Всі джерела і струмки, мочари, болітця на полях, з яких живиться Потік, селяни споконвіку ретельно обсаджували вербами, лозами. Мабуть, серед тої флори була ще частина реліктових гаїв понад тим Потоком, від яких, очевидно, і пішла сама назва "Вільхівці". Ті вербові та лозові гаї стримували змивання ґрунтів дощами і талими водами, служили пристановищем для різноманітного птаства, а в спекотну пору жнив давали затінок жінцям в годину відпочинку. Ті гаї мали ще й практичне господарське значення: з лози плели кошики, кошниці для кукурудзи, тини, стіни господарських будівель, використовували для топлива.

Радянська влада відібрала землю, коні, худобу, поруйнувала стайні, стодоли (клуні). У короткому часі оголилися від гаїв усі поля, урочища, струмки і джерела, не залишилося жодного деревця у полі. Розвалені були всі водяні млини на Потоці, а їх упродовж якогось кілометра до Дністра було аж 8! Стало все, як у тій сатиричній пісні, що співали у війну: "Сталін пише до Гітле'ра: мелют жорна, як холера! Гітлер ему відпису'є, що вже жорна конфіскує". Тепер Луг уже не міг захистити село, навпаки, він його душив. Заковані в колгоспне рабство селяни виживали тільки з того клаптика городу, що їм за невиконання мінімуму трудовнів чи несплату позик і податків постійно погрожували обрізати аж по самий поріг. Мінялася забудова села. Тепер кожен прагнув отримати під неї ділянку у полі, бо там була та спасенна латочка городу, якої бракувало між тими обочама. За якихось 50 років село майже повністю вибралося з Лугу на поле. Луг спустів, залишилися лише зарослі бур'янами купи каміння – сліди колишніх садиб та млинів.

Важкою плитою забуття накрили історичний топонімічний ландшафт села землепорядники колгоспних угідь. Вони розбили їх на поля бригад, понумерували.

Так жахливо спустошена вся Україна. Східна аж надто, бо там до того ж голодоморами взагалі стерто з лиця землі тисячі-тисячі сіл, слобід і хуторів. Там уже нема кому, як у Вільхівцях, згадати мікротопонімічний ландшафт людських осель, а з ними і знищеного величезного культурно-історичного пласту народної пам'яті, багатющого мовно-лексичного та фольклорного фонду. І все ж цілковито затоптати історичну пам'ять народу, що вкорінений у своїй землі, навіть найзапеклішим українобивцям не під силу. Під час експедиції у 1981 р. на Краснокутчині Харківської області у великому колись козацькому селі Мурафа я був вражений, коли почув, що такий-то талановитий виконавець пісень живе на п'ятій сотні, а такий-то на третій чи другій. І, як я згодом збагнув, така пам'ять про козацьку структуру осель Слобідщини збереглася не в одній Мурафі.

Під час експедиції влітку 1997 р. у ще одному великому козацькому селі на Слобідщині, що у Сватівському районі Луганської області – в Міловатці (колись тут було

понад 7 тис. мешканців, а нині тільки половина!), – уродженець того села, багаторічний, тепер уже колишній голова сільради Василь Трохимович Кравченко розповів, що до 1967 р. в народі і в офіційних господарських реєстрах уся територія села мала поділ на 10 сотень. Але під час чергового валу зросійщення краю, коли кремлівські правителі форсовано творили "один советский народ" і витравлювали з свідомості козацьких нащадків рештки історичної пам'яті, прийшов наказ усі ті сотні замінити іменами лєніних, дзєржинських, чапаєвих... Як 150 років тому царському цензоріві різало вухо в Шевченковому "Кобзарі" "дуби з гетьманщини стоять" і він це викреслював, так і новітні україножери боялися тих сотень. Боялися правди, правди історичної, яка може ожити, нищили її *фундаментально*, на рівні мікротопонімів, як сказали б лінгвісти.

Господи, думалося тоді мені, як не топталися по нашій славній Козаччині зайти, як не витравлювали її з пам'яті дітей у школах, а все ж таки навіть у найчорніші години нищення українців у свідомості того бідного школярика мусило зринати запитання: "А чому то наші вулиці чи кутки називаються сотнями? А хто ж то були наші предки?"

Звісно, з топонімичним ландшафтом нашого краю органічно пов'язаний відповідний фольклорний фонд – оповідання, перекази, легенди. Його належить вивчати фольклористам, вивчати не тільки на рівні мезо- а й мікротопонімичному. Тут для лінгвістів і фольклористів непочатий край роботи, невідкладної праці, бо, як ми бачили, цей етнокультурний пласт дуже знищений і цілком не захищений від неминучих дальших втрат, а в той же час він є найпотужнішим у витворі цінного фонду топонімичної народної прози. Цінного з пізнавального погляду, бо в ньому дуже конкретно відображені суспільно-історичні процеси, цінного з естетичного боку, бо безпосередньо віддзеркалює образне осмислення народом реальної конкретики природного довкілля. Тому не можемо тут не згадати першу ластівку з поля топонімичної народної прози, яку випустив у світ науковець-фольклорист зі Львова Василь Сокіл. Його "Писана Керниця" [6] переважно і сягає мікротопонімичних горизонтів Бойківщини, Гуцульщини та Лемківщини. Цінно те, що укладач збірника, добираючи тексти, надавав пріоритет архівним записам і насамперед тим, які зберігали автентичні мовні особливості виконавців, а відкидав ті публікації, які оброблені, відредаговані записувачами-дилетантами і, як він зауважує, "позбавлені фольклорної основи" [6, с. 4].

На проблемі якісного запису фольклорної прози неодноразово наголошували І. Франко, В. Гнатюк. Франко присвятив їй одну з своїх розвідок "Bel parlar gentile", в якій на конкретних творах фольклорної прози показав, як виглядає *"народна белетристика, народні новели та романи"*, як у ній, не зіпсованій мовним редагуванням, тими книжними штампами, відображається навіть мовний індивідуальний колорит талановитих оповідачів, їх "тонко розвинений артистичний талант" [7, с. 11]. Укладач "Писаної Керниці" пішов за прикладом корифеїв нашої фольклористики. До текстів він подав ретельно виконаний науковий апарат: бібліографічний опис джерел, примітки, покажчики збирачів, оповідачів, топонімів, словник діалектизмів. Цим він нагадав українським фольклористам, що вже пора відновити започатковані НТШ серіали наукових видань джерельних матеріалів з фольклористики, етнології, діалектології, що до збирання і дослідження цих матеріалів у наших вищих школах треба залучати студентів українознавчих кафедр.

Зважимо ще й на те, що в горах мікротопонімичний ландшафт стійкіший і менше зруйнований, як у хліборобських регіонах. Тут останніми роками, тільки з виникненням самостійної державності України, вдалося призупинити ліквідацію так званих "неперспективних" сіл. Нині почався в буквальному розумінні процес відродження цих сіл, процес пробудження їх жителів, їх історичної пам'яті, традицій. Увага лінгвістів,

фольклористів, істориків до обстеження і вивчення мікротопонімічного середовища цих та інших осель не тільки збагачуватиме і розвиватиме нашу науку, а й спомогатиме процес регенерації національної свідомості українців-аборигенів, ослаблюватиме психоз тої українофобії, який прагнуть і нині розпалювати імперські москвоцентричні служби, особливо в тих мігрантів, якими вони штучно заповнювали обезлюднені ними українські оселі.

Зрозуміло, у рамках статті можна порушити тільки окремі проблеми вивчення топонімічної фольклорної прози. Твори цього тематичного пласта народної словесності не мають свого традиційного жанрово-структурного окреслення, такого, як, скажімо, казки, анекдоти чи навіть легенди та небилиці. Це навіть не оповідання, а оповідки, образність вислову в яких залежить від таланту та індивідуальності оповідача, а також від професійності записувача зафіксувати її.

Фольклористичну методика дослідження топонімічної прози треба ще розвивати, беручи до уваги уже осмислене І. Франком, В. Гнатюком та ін. Вважаємо кінцевою потребою загострити увагу лінгвістів, фольклористів, істориків та етнографів на записуванні й вивченні мікротопоніміки – цього незахищеного від руйнування часом та обставинами топонімічного та етнокультурного національного ландшафту. Очевидно, у полі зору лінгвістів повинен бути весь лексичний фонд мікротопонімів, бо у них є багатющий матеріал для дослідження фонетики, словотвору, народної етимології, історії мови. Фольклористи, історики та етнографи до національного мікротопонімічного фонду підходять вибірково. Історики зможуть на мікротопонімічному матеріалі прояснити багато особливостей місцевої "малої історії". Наприклад, мікротопоніми рільничих угідь уже згадуваного покутського села Вільхівці *Кривцева, Романівка, Натальщина, Іванів Клин* та інших, що збереглися ще з княжих часів, засвідчують історикам та етнографам давнє інтенсивне рільництво в краю як головну галузь народного господарства. Фольклористів найбільше цікавлять ті топонімічні оповідки, в яких помітний примат художності, образності вислову, за словами Франка, – природний артистичний інстинкт оповідача. Подібно як археологам у культурних шарах відкриваються цінні речові матеріали для з'ясування таємниць етногенезу, культури і побуту далеких пращурів, так фольклористам та етнографам глибоке вивчення мікротопонімів може дати цінні відомості для пояснення давніх світоглядних уявлень, вірувань, естетичних уподобань наших предків, виявити релікти стертої часом демонології та міфології первісної етнокультури українців.

-
1. Словник гідронімів України.– К., 1979; Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.– К., 1985.
 2. *Топоров В., Трубачев О.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднестровья.– М., 1962; *Стрижак О.* Назви річок Полтавщини.– К., 1963; *Ковалик І.* Словотворча будова української топоніміки. Назви населених пунктів із суфіксом **-иц-я (-ниц-я)** // Питання українського мовознавства.– Львів, 1960.– Кн. 4; *Купчинський О.* Двочленні географічні назви України на -їь // Питання історії української мови.– К., 1970.– С. 101–129; *його ж:* Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень: Географічні назви на **-ичі**.– К., 1981; *Карпенко Ю.* Топонімія Буковини.– К., 1973; *Лобода В.* Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя.– К., 1976; *Бучко Д.* Походження назв населених пунктів Покуття.– Львів, 1990.
 3. *Кордуба М.* Що кажуть нам назви осель? – Львів, 1938.

4. *Жукевич В.* Общая топонимика. 2-ге вид.– Минск, 1968.
5. *Франко І., Гнатюк В.* Квестіонар для записування місцевих переказів // Хроніка Наукового товариства імені Шевченка.– Львів, 1907.– № 32.– С. 1–18.
6. Писана Керниця. Топонімічні легенди та перекази українців Карпат. Зібрав і впорядкував Василь Сокіл.– Львів: Інститут народознавства НАН України, 1994.
7. *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т.– К., 1982.– Т. 37.

Mykhailo CHORNOPYSKIY
TOPONIMIC FOLKLORE PROSE:
PECULIARITY AND PROBLEMS OF STUDY

Assents are made on the necessity of the study of folklore prose connected with microtoponyms, on the junction of ethnography, folkloristics, history, linguistics, on the importance of the development of methods of collecting toponimic names together with their folk etymology and adjacent traditions and legends. The urgency of the raised problem is illustrated on the examples of a purposeful destruction of the toponimic landscape of Ukraine in the XX century by foreign invaders.

Стаття надійшла до редколегії 15.10.98